

LA INSTRUCCIÓN IDEAL DEL PRÍNCEP HUMANISTA A TRAVÉS D'ERASME, VIVES I ELS TRACTADISTES POSTERIORIS

Estefania Ferrer del Río

Universitat de València

Resum: L'educació del príncep, model per al seu poble, havia estat una tasca delicada i complexa *per se*, marcada, sobretot, pel context en què es desenvolupava i l'entorn en què aprenia. En aquest sentit, l'Humanisme dotà aquesta comesa de diferents aportacions, de la mà d'Erasme, Vives, i, en contraposició, de Maquiavel, entre alguns dels autors contemporanis, a més dels diversos tractadistes que, amb posterioritat, contribuïren fefaentment en la formació principesca i, per extensió, la nobiliària que amb ell s'instruïa a la Cort, per tal de modelar l'educació ideal del futur monarca, tot encarnant els principis que li eren pressuposats com a dignes i virtuosos, exemplars per als seus súbdits, alhora que personificant els preceptes de la creença religiosa preponderant a l'Europa Occidental.

Paraules clau: Educació príncep/ Humanisme/ Tractadistes/ Característiques formació.

Abstract: The education of the prince, as a model of his citizens, was a complex and delicate task, marked overall by the context in which it was developed and the situation in which learned. In this sense, Humanism endowed this assignment of different contributions from the hand of Erasmus, Vives, and, in contrast, Machiavelli, among some contemporary authors, besides several writers which subsequently contributed reliably to princely training and by extension, the noble that he was educated at Court, to model the ideal education of the future monarch, embodying the ideals that he had to personify were as worthy and virtuous, exemplary to his subjects, while he had to incarnating the precepts of religious beliefs prevailing in the Occidental Europe.

Key words: Education of prince/ Humanism/ Writers/ Formation characteristics.

INTRODUCCIÓ

LA mort d'un jove Joan de Trastàmara mesos després del seu casament amb l'arxiduchessa Margarita d'Habsburg el 1497, en qui el poble veia la personificació de la unificació d'ambdós Regnes duta a terme pels seus regis pares i, per tant, l'assoliment i culminació d'una mena d'identitat nacional, va comportar un període d'incerteses polítiques i socials respecte a l'esperança –diguem-ne– de tipus *messiànica* que aquest representava i el canvi de dinastia que amb el seu traspàs podia albirar-se en l'horitzó. Posteriorment, també la mort d'Isabel en 1498, reina consort de Portugal i pri-

mogènita dels RRCC, junt amb la inseguretat creada des del traspàs d'Isabel la Catòlica pel govern de Joana I la Boja i Felip el Bell en el Regne de Castella i el de Ferran el Catòlic en el d'Aragó, que semblaven ser indici de la inestabilitat monàrquica i, en conseqüència, de la fallida del projecte de Monarquia Hispànica encunyada dècades abans, va produir que el record de l'Infant Joan seguira molt present en la primera meitat del segle XVI.¹ En eixe delicat context, perpetuat durant els primers anys del regnat de Carles I i del seu accés com a titular del Sacre Imperi Romà –fet pel qual va tenir més present els seus afers imperials que no pas els peninsulars–, el naixement del seu fill Felip significà un brot d'esperança per al poble. La comparació amb Joan era inevitable, ja que era l'únic referent històric que podien sobreposar al nou príncep nascut a Valladolid, duent a terme amb ell, immediatament, un model d'actuació basat en la imitació de la figura del malaurat hereu d'Isabel i Ferran.²

La influència de les concepcions de Maquiavel sobre la vida política tenia com a contrapartida una altra imatge des de l'Humanisme cristià del príncep ideal segons Erasme; front a la idea del príncep cristià d'aquest, semblava oposar-se altre príncep que solament pretenia trobar la justificació en el seu propi èxit, sobretot amb la perspectiva de la conservació de l'Estat. En aquest sentit, Erasme proposava un governant honest que afegia a la vida cristiana els components necessaris de l'ofici del govern, entenent el príncep com un subjecte de deures, els actes del qual havien d'ésser sancionats per la moral cristiana. Aquest és el pretext amb què els tractadistes cristians dels segles XVI a mitjans del XVII reprendran la teoria erasmiana inscrita en el context de la ruptura de la cristiandat i la contrastació del qual es forjaven nous models secularistes al voltant de la monarquia.³

Aquesta mentalitat produí una mitificació del llinatge i de la sang que conformava la imatge social dels prínceps sobirans i també de la noblesa. És en aquest ambient quan el tractadistes, recollint les teories pedagògiques anteriorment proposades per Erasme o Vives i adaptant-les al nou context, s'exhibeixen per demostrar que les qualitats personals es transmeten per via sanguínia o, sobretot, per la criança, convertint a l'Infant en un producte simbòlic, ideal.

La necessitat i la importància que es donava a la cura i a l'educació de l'Infant raïa en l'èxit que aquestes podien tenir per tal que el futur propici o decaïent de la *República* depenguera del mateix Infant, com a pròxim rei.

¹ J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, "El príncipe Juan de Trastámara, un *exemplum vitae* para Felipe II en su infancia y juventud", *Hispania*, 59/203 (1999), pp. 873-874.

² *Ibidem*, pp. 875-878.

³ Com recorda J. M. Nieto Soria en el seu estudi "Les miroirs des princes dans l'historiographie espagnole (couronne de Castille, XIIIe-XVe siècles): tendances de la recherche", en A. De Benedictis, *Specula Principum*, Frankfurt del Main, Ed. Vittorio Klostermann, 1999, pp. 193-207.

La Raó d'Estat,⁴ entesa com a la màxima de l'obrar polític, el conjunt de normes que guien al polític pel que deu fer per tal que pugui adquirir, augmentar i conservar l'Estat, s'havia convertit en la suprema justificació del poder i els seus mètodes, i es presentava com a l'exigència de la seguretat de l'Estat que imposa als regidors determinades conductes que la garanteixen.⁵ El fet que el poder de l'Estat devia procurar-se per tots els mitjans possibles comportà que es posara a la Raó d'Estat per damunt de qualsevol consideració ètica o jurídica.

Conseqüentment, en aquest període, es podia estructurar el pensament sobre les diverses respostes que aquests erudits donaven a la Raó d'Estat i al resultant model de príncep en tres tipus d'escoles: la realista, la idealista i l'eticista.⁶

Abordarem, en aquest treball, la concepció del príncep ideal, reconstruint la seua mòdica educació a través de les teories dels tractadistes del darrer tipus d'escola, l'eticista –sense oblidar les referències a Erasme, Maquiavel o Vives que els serviren de pretext–, els quals partien d'una base que es nodria del vell axioma que la política devia estar subordinada a la moral i elaboraven les seues idees sobre la Raó d'Estat en funció d'una postura antimachiavelista. A la fi, els eticistes volien obtenir una vertadera i cristiana Raó d'Estat i, per assolir-ho, exaltaven la figura del príncep cristià i criticaven els ensenyaments dels polítics per dur-la a terme falsament, puix, per a la majoria dels teòrics locals de l'escola eticista, la política no era més que la Raó d'Estat posada en pràctica.

CONSTRUÏNT EL CONCEPTE DE L'EDUCACIÓ IDEAL DEL PRÍncep

L'educació dels prínceps centrada, tradicionalment, en l'exercici de les armes i la preparació militar i, per tant, en la seua formació on seran valorades les pràctiques que li proporcionen força, agilitat o destresa física, com ara muntar a cavall, caçar, exercitar-se amb les armes, etc., evolucionarà fins a un nou tipus d'educació en què, sense oblidar aquesta preparació física i guerrera, primer calia el cultiu de l'esperit i l'enginy.

El príncep ha de ser culte i virtuós, ha de conèixer els assumptes referents a l'art de saber governar, ha d'entendre llengües, ha de dominar la dialèctica i l'eloqüència, ha de llegir tractats de filosofia, d'història i de po-

---

⁴ Aquest concepte, proposat per J. Meinecke en el seu estudi *La idea de la Razón de Estado en la Modernidad*, Madrid, Ed. Aguilar, 1983, pp. 9-10, es fonamenta en la recerca d'una Raó de Religió, el tema principal del qual és l'establiment d'un joc de normes clares en les relacions entre Estat i Església.

⁵ N. Calvo, "El príncipe cristiano: La Fe y la Virtud frente a la Razón de Estado", *In Itinere. Revista Digital de Estudios Humanísticos de la Universidad FASTA*, 1/1 (2011), pp. 80-82.

⁶ *Ibidem*, p. 84.

lítica que li siguen de profit per a desenvolupar correctament la seua tasca, però també ha de formar-se en les arts de l'aritmètica, de la geometria, de la cosmografia i de l'esfera, que li proporcionaran coneixements per fer front a una guerra, des de saber quins són els límits dels seus dominis, conèixer les característiques orogràfiques i la situació geogràfica d'aquests, fins a la correcta preparació estratègica de l'atac i la defensa. És així com el príncep guerrer donà pas al príncep savi, sobretot, a Espanya, com s'ha comentat anteriorment, arran el regnat de Felip II (1556-1598), ja que difícilment es podia acceptar la vaga educació en lletres que, per exemple, va rebre Ferran el Catòlic, el seu besavi, considerat tant per Maquiavel, qui opinava que el príncep havia de tenir⁷ *sempre la mirada posada en el comandament com a fi*⁸ i que no havia d'*apartar-se del bé mentre ho pot*, sinó que havia de *saber entrar en el mal, quan hi ha necessitat*,⁹ com pels autors antimachiavèlics (Baltasar Gracián,¹⁰ Diego de Saavedra Fajardo i el Pare Mariana, entre d'altres), que sorgiren a la fi del període de la "primera Contrareforma" que féu florir la preocupació moral en la política i la condemna de la irreligiositat i la amoralitat que veien en la doctrina de Maquiavel, com el model de governant.

En el següent fragment del capítol XXI de l'obra de Maquiavel, *El Príncep*, podem observar com el governant modèlic era aquell amb capacitat guerrera, conqueridora, era capaç de crear un gran imperi, sense fer-hi menció a la seua formació en les lletres:

(...) ens presenta la nostra Era un admirable exemple en Ferran V, rei d'Aragó, i actualment monarca d'Espanya (...) perquè de rei dèbil que ell era arribà a ser, per la seua fama i glòria, el primer rei de la cristiandat. Doncs bé, si considerem les seues accions, les trobarem totes summament grans (...) Al començar a regnar conquerí el Regne de Granada (...) es va dirigir després d'açò contra Àfrica, va emprendre la seua conquesta d'Itàlia i acaba d'atacar recentment França (...).

⁷ Hem optat per traduir a la nostra llengua les cites literals d'alguns dels tractadistes, en primer lloc, perquè hi haguera una coherència en la lectura del nostre treball i, en segon lloc, perquè com en alguns casos no s'ha pogut accedir al document original, sinó a d'altres edicions posteriors, hem respectat la mateixa traducció donada en les obres consultades, però adaptada al català, tot aportant les referències per a la seua localització i consulta.

⁸ N. Maquiavel, *El príncipe*, introducció de Melquíades Prieto i traducció d'Alberto Lista, Madrid, Biblioteca EDAF, 2009, cap. XVIII, p. 111.

⁹ *Idem*.

¹⁰ En la seua obra, *El político Don Fernando el Católico*, pròleg, edició i notes d'A. Egi-do, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2000, opina que el sobirà és qui sap sagramentar la seua voluntat, és a dir, qui, a més de penetrar tota voluntat aliena, sap celar per la seua pròpia i, en aquest sentit, un bon governant, com Ferran el Catòlic, ha de ser virtuós i capaç de violentar les seues passions.

Erasme, pel contrari, en el capítol XI¹¹ de la seua obra l'*Educació del príncep cristià* proposa el model d'un governant que, entre d'altres qualitats, considere la guerra com la darrera opció, sobretot si hi ha mitjans per evitar totes les conseqüències negatives que reportaria a la seua població:

Un bon governant no iniciarà mai una guerra llevat que, després d'haver-ho intentat tot, no existisquen mitjans per evitar-la. Si estiguérem en eixa disposició d'ànim, les guerres quasi no existirien. Si, a la fi, no fóra possible evitar una situació tan pestilent, la primera cura del governant serà que aquesta acabe tan prompte com siga possible, desenvolupant-se amb els menys perjudicis per als seus i amb el mínim vessament de sang cristiana.¹²

És aquesta transformació modèlica del governant la que abastarà la temàtica dels tractats sobre els prínceps, ja siga des de la seua vessant pedagògica com política.

Però, certament, qui amb major claredat s'aproxima a aquesta infància règia i l'educació que els estipula és Joan Lluís Vives, amb els seus *Diàlegs*, obra dirigida a un aleshores infant Felip II, però des d'una perspectiva educativa per als estudiants de llatí, amb un text amé, del mateix mode que innovador pels seu tractament de temes poc comuns com el moment del despertar, la primera salutació, l'escriptura o l'educació, entre d'altres.

Moròbul: Què fa la vostra Altesa, Felip?

Felip: Llegeisc i estudie, com veieu.

Moròbul: Ho veig, i en veritat ho sent, perquè fatigueu i extenuu el vostre graciós cos.

Felip: Què havia de fer?

Moròbul: Doncs, el que fan molts prínceps, grans, nobles i rics. Muntar a cavall, conversar amb les dames de l'emperadriu, la vostra mare, dansar, jugar a les cartes o a la pilota, botar, córrer (...).

Felip: És que per a no res aprofita l'estudi?

Moròbul: Aprofita per aquell qui s'han d'ordenar in sacris o per a qui han de menjar del que aprenen, igual que els sabaters, els teixidors i els d'altres arts liberals que mengen del treball de les seues mans. Alceu-vos, senyor, deixeu els llibres i anem-nos-en a passejar perquè, almenys, respireu una mica.

Felip: No m'ho permeten ni Zúñiga ni Silíceo.

Aquest fragment del diàleg entre Moròbul i Felip,¹³ en què el primer incita el futur rei a exercitar-se en altres afers més allunyats del que ha de ser

---

¹¹ D. Erasme, *Educación del príncipe cristiano*, P. Jiménez i A. Martín (trads.), Madrid, ed. Tecnos, 1996, pp. 167-168.

¹² L'antibel·licisme era un dels punts principals desenvolupats en la seua obra *Institutio principis christiani*, una constant en el pensament i vida d'Erasme, incitant a no combatre, puix, per ell, la guerra era solament una decisió extrema quan han fracassat la resta de formes d'acció i negociació.

¹³ J. L. Vives, *Diálogos*, Madrid, Ed. Espasa-Calpe, 1959, p. 107.

el seu objectiu principal: saber-ne governar, és contraposat, seguidament, per Sofòbul, el “bo”, qui fa comprendre al jove Infant que front d’aquelles incitacions desviades del quefer del monarca, no res és tan necessari a la qualitat de futur rei com aprendre l’art i la ciència de governar, tasques per a les quals ha de dedicar-se i aplicar-se a l’estudi i el cultiu de l’esperit, perquè és d’aquest mode com coneixerà el que van escriure els savis al respecte.

Els texts de Vives són el preludi del fort canvi de l’educació de l’Infant dins de la tradició pedagògica moderna, ja que, pel seu càrrec i per la missió que ha d’acomplir, ha de destacar entre la resta dels fills de la monarquia, però, sobretot, del fills de les capes més miserables, convertint-se en el xiquet ideal per als reformadors del moment. I aquesta educació dels estrats dominants pot ésser estudiada a través dels tractats¹⁴ que apareixen en aquest context amb un caràcter innovador i original respecte a d’altres obres anteriors de la mateixa índole però de contingut més ampli,¹⁵ que fan referència a la formació del príncep en els seus primers anys, sobretot de com han d’ésser criats en edat més infantil, per posteriorment ser formats, en una edat més madura i racional, pels mestres.

Es comença, paral·lelament, a posar de manifest que un monarca ben format tant físicament com intel·lectualment siga el model del seu poble, digne d’admiració, però, a més a més, mostra com l’adquisició de les virtuts i pràctiques piadoses es presenta com un recurs poderós per captivar alhora que dominar l’ànim de la multitud, de la plebs:

El príncep està col·locat en el cim de les societats per tal que apareguen com una mena de divinitat, com un heroi que ha baixat del cel, superior a la natura de la resta de mortals. Per augmentar la seua majestat i conciliar-se al respecte dels seus súbdits està quasi sempre envoltat de luxe, contribuint en gran mesura a enlluernar els ulls del poble i a contenir-lo en el cercle dels deures socials: per una part, els seus vestits de púrpura brodats d’or i pedreria, per l’altra, la supèrbia estructura del seu palau i, per últim, el gran nombre de cortesans i dels seus guardes (...).¹⁶

¹⁴ D. Erasme, *De cómo los niños han de ser precozmente iniciados en la piedad y en las buenas letras*, en *Obras Escogidas*, traducció i notes de Lorenzo Riber, Madrid, Ed. Aguilar, 1956; o J. L. Vives, *Introducción a la sabiduría*, Pedro Pichó i Rius (trad.), València, Librerías París-Valencia, 1992.

¹⁵ G. Fernández de Otero, *El maestro del príncipe dividido en dos libros (...)*, Madrid, 1633; P. González de Salcedo, *Nutrición real. Reglas o preceptos de cómo se ha de educar a los reyes mozos, desde los siete a los catorce años*, Madrid, 1671; F. de Monzón, *Libro primero del espejo del príncipe Christiano, que trata de cómo se ha de criar (...)*, Lisboa, 1544; o J. de S. J. Torres, *Philosophía moral de príncipes para su buena crianza y gobierno*, Burgos, 1596, entre d’altres.

¹⁶ Encara que hi ha un estudi més recent publicat per Publicaciones Españolas a Madrid l’any 1961, hem preferit consultar aquesta edició: J. S. J. Mariana, *Del Rey y de la Institución Real*, Madrid, BAE, 1950, llibre II, p. 505.

Però, sobretot, al futur monarca se li han d'afegir *l'esplendor i la brillantor de totes les virtuts, com la prudència, la justícia, la fortalesa i la temperança, com també allò que proporcionen les lletres i el cultiu de l'enginy, amb els quals es concilia també molt la veneració dels ciutadans*.¹⁷ En aquest sentit, i en contraposició al que proposa el Pare Mariana, Carles V, a l'igual que el seu avi, Ferran el Catòlic, model de monarca de Maquiavel, tampoc fou un home lletraferit,¹⁸ encara que al seu voltant es va desenvolupar un intens humanisme àulic, mai no va mostrar un interès personal per la cultura que, per altra banda, sí van exhibir els seus germans Maria, reina vídua d'Hongria, i Ferran, rei de Romans, però, sobretot, el seu fill, Felip II.

Insisteixen en la mateixa idea la major part de tractadistes de l'època, com González de Salcedo que, mitjançant metàfores, participa de la concepció de dotar el futur governant de qualitats esplendents i poc comunes perquè siga òptim i de referència per al seu poble: (...) *com és el mosso d'edat tendra, en la qual convé per a la noblesa, glòria i honor de l'amo, que es pinte una bella imatge, les perfeccions de la qual originen admiració, amor, respecte i temor*.¹⁹

Al capdavant, el futur monarca era la institució més representativa dintre del motlle jurídic de l'Estat, era la peça mestra de l'acoblament. Solament la clara visió del que suposava un rei en el Segle d'Or, sobretot, a l'Espanya imperial, ens pot permetre entendre les condicions que aquest havia de reunir i, en conseqüència, l'educació que per assolir-les necessitava.

Situant-nos novament en context, quan la gran comunitat de cultura cristiana-medieval d'Occident es fractura en virtut de la profunda commoció de la Reforma, la Monarquia Hispànica es converteix en una potència que encarnava la cultura universal europea fidel a Roma²⁰ fins aleshores, però que, al seu torn, desenvolupà una cultura característica.

¹⁷ *Idem*.

¹⁸ Les raons d'aquesta mancança semblen provenir dels seus escassos estudis de llatinitat motivada, a més, per l'absència en la seua infantesa d'un vertader programa pedagògic, que possiblement haguera produït en ell un major interès per les qüestions culturals més enllà de la seua afició per l'astronomia i la botànica i la seua formació en armes com a cavaller i mestre de l'Orde del Toisó d'Or. J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, "La biblioteca postrimera de Carlos V en España: Las lecturas del Emperador", *Hispania*, 60/206 (2000), pp. 912 i 930-943.

¹⁹ J. S. J. Mariana, *op. cit.*, llibre I, p. 77.

²⁰ *El Catolicismo ha asentado el poder en una base incommovible. Sin violencias, mediante la indestructible concatenación de un razonamiento lógico y la sencilla aplicación de la doctrina sagrada, príncipe y pueblo se hallan poseídos de esta excelencia del mando. Es una idea fecunda, que enriquece con perspectivas insospechadas este escrupuloso ejercicio del poder y el noble servicio del obedecer*. M. Á. Galino, *Los Tratados sobre educación de príncipes (siglos XVI y XVII)*, Madrid, Instituto San José de Calasanz de Pedagogía, 1948, p. 111. Posteriorment, les hipòtesis plantejades per Galino han estat ampliades i millorades en els estudis d'E. Cantarino, "Tratadistas político-morales de los siglos XVI y XVII (apuntes sobre el estado actual de la investigación)", *El Basilisco: Revista de filosofía, ciencias humanas, teoría de la ciencia y de la cultura*, 21 (1996), pp. 4-7; B. Palacios Martín, "El mundo

El príncep i futur monarca, per tant, havia d'encarnar també aquesta substantivitat de la nació, el govern del qual era vist com una submissió a la pauta que Déu marcava amb la seua providència sobre els éssers creats, puix el vertader concepte d'autoritat solament es podia cimentar en la representació de Déu. Com Déu en el món, així, proporcionalment, havia d'ésser el rei en la seua nació, el qual se l'havia de venerar i estimar del mateix mode. El príncep, per tant, havia rebut un poder natural emanat de Déu per tal que obrara pel bé comú i cuidara *del profit dels seus súbdits*,²¹ ja que *els reis ho són per a servir els regnes*,²² però no només per dret diví, sinó també *perquè tan bé els ho paguen, i (...) tenen ofici que els obliga al treball*.²³

A la fi, el poble era conscient que el monarca havia d'actuar amb la mateixa benevolència cap a tots els estrats com ho faria Déu, perquè del mateix mode que se li ha atorgat el seu regne per mediació divina, també el Senyor el pot amonestar, ja que és l'únic amo de tot: *Posen els ulls els prínceps en la justícia i omnipotència de Déu (...). Perquè Ell sol és el vertader Rei i Senyor dels senyors. Ell dóna i lleva els regnes a la seua voluntat i quan li sembla (...) llevant-los el comandament i senyoriu*,²⁴ *perquè com tots els reis que hi ha a la terra, no són reis propietaris i supremes dels seus regnes, sinó virreis i lloctinents de Déu*,²⁵ cosa per la qual han de *mirar amb atenció i considerar sovint la instrucció i ordre del seu Rei i Senyor*.²⁶

---

de las ideas políticas en los tratados doctrinales españoles: los espejos de príncipes”, en *Europa en los umbrales de la crisis: 1250-1350 (XXI Semana de Estudios Medievales de Estella)*, Pamplona, 1995, pp. 463-483; M. Varela Iglesias, “En torno a la educación de los príncipes en la Edad Media y el Renacimiento”, *Escuela abierta*, 12 (2009), pp. 75-86; o J. Vergara Ciordia, “El *De Eruditione Filium Regalium*: Un tratado de pedagogía sistemática para la educación de príncipes en la Edad Media”, *Estudios sobre Educación*, 19 (2010), pp. 77-96, entre d'altres.

²¹ S. Mallea, *Rey pacífico y gobierno de príncipe, sobre el Salmo 100 de David: misericordiam, et indicium cantabo tibi Domine*, Gènova, Pedro Francisco Barberio (ed.), 1646, f. 2v.

²² J. de Santa María, *Tratado de República y policia christiana para reyes y príncipes y para los que en el gobierno tienen sus vezes*, València, Pedro Patricio Mey (ed.), 1619, p. 13.

²³ *Idem*.

²⁴ J. de Zavallos, *Arte real para el buen gobierno de los Reyes, y Príncipes, y de sus vasallos (...)*, Diego Rodríguez (ed.), Madrid, 1623, f. 22r. Hi ha una edició facsímil d'aquesta obra publicada pel Centro de Estudios Constitucionales l'any 2004 a Madrid, però s'ha optat per respectar i consultar l'edició original.

²⁵ P. de Rivadeneyra, *Tratado de la religión y virtudes que debe tener el príncipe cristiano para gobernar y conservar sus Estados. Contra lo que Nicolás Machiavelo y los políticos de este tiempo enseñan*, Madrid, Oficina de Pantaleón Aznar, 1788, llibre I, cap. VII, p. 38. Aquesta obra és el fruit dels consells que el Pare Rivadeneyra, el primer pensador espanyol que rebutjà el concepte de Raó de l'Estat i l'impugnà en demostrar que els seus ensenyaments conduïen més bé a la destrucció del mateix, formulà als prínceps cristians a partir de la crítica dels principis presentats per Maquiavel en la seua obra *El Príncep*, que estava enllestida per eradicar, a més, els vicis de la raó de l'Estat i orientar els polítics cap al camí d'un ordre polític cristià. Posteriorment, encara que durant la primera meitat del segle xx, es van

El futur rei, per tant, havia de reflectir els atributs divins, a més que havia de:

(...) ésser tan bo que siga exemple de bondat; tan incompreensible que ningú descobrisca els seus secrets. Tan gran que ningú podrà mesurar el seu poder amb facilitat. Tan perfecte que no pidole cap cosa a ningú. Amb tanta simplicitat que en ell no es trobe duplicitat ni fingiment. Tan immutable que han d'ésser estranyes les vegades que canvie de semblant. Tan present a tot el seu regne que tinga notícia d'allò general i particular.²⁷

Així mateix, tenint en compte el model diví com a perfecció suprema que havia d'apreciar i seguir el príncep respecte al seu càrrec i el seu govern, aquest també havia de tenir *certs indicis amb perfecció limitada per ser home*.²⁸ En definitiva, tot i que el rei era vist com a cap d'un cos que és l'Estat, una metàfora inspirada en la tradició clàssica, representa la concepció viva del fenomen social, ja que el rei era, respecte a la resta d'estaments, l'ànima, el cor i el cap del seu regne.²⁹

Tenint en compte que el mecanisme de successió a través del príncep hereu, en qui es concentrava la responsabilitat del futur de la seua comunitat, era molt important en el context de les monarquies europees del segle XVI perquè aquest era considerat l'ànima del poble i, per tant, convenia que tothom recolzara el pròxim rei per ser un sol, es va ocasionar la recuperació d'aquest aspecte metafòric clàssic per part d'alguns dels tractadistes, sobretot, per la reflexió que ocasionà l'arribada dels Habsburg al solar hispà i perquè va comportar un trencament de la tradicional continuïtat dinàstica i una ruptura de la relació entre el sobirà i el seu poble³⁰ que esdevingué al principi del govern de Carles V. Necessitaven el model d'un futur rei que mantinguera la unió que havien dut a terme els Reis Catòlics, però si rei i regne havien de permanéixer units en un mateix "cos", aquest procés havia de dur-se a terme en nom del bon govern, i aquell que tant anhelaven seria Felip II.³¹ Ell estava destinat a ésser el "cap" de la comunitat i de la terra

---

publicar antologies que recullen algunes de les seues obres com la citada, per exemple: P. de Rivadeneyra, *P. de Rivadeneyra: antología*, pròleg i edició de M. Muñoz Cortés, Madrid, ed. Fe, 1942.

²⁶ *Idem*.

²⁷ S. Mallea, *op. cit.*, f. 2v.

²⁸ *Idem*.

²⁹ Així també s'expressa en l'obra de M. Colmeiro, *Cortes de los antiguos reinos de León y de Castilla*, Madrid, ed. Rivadeneyra, 1883-1884, v. IV, pp. 293-294, edició que utilitzem, encara que hi ha una edició més recent publicada per la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes l'any 1999 a Alacant.

³⁰ J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, "Felipe II, *Principes Hispaniarum*: La castellanización de un príncipe Habsburgo (1527-1547)", *Manuscritos: Revista d'Història Moderna*, 16 (1998), p. 68.

³¹ J. M. March, *Niñez y juventud de Felipe II. Documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno (1527-1547)*, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1941, v. I, p. 14.

que el poble no acabava de trobar en son pare, Carles V,³² en definitiva, a ésser el representant de la necessitat d'identitat nacional d'aleshores.

Erasme anticipà un segle abans, en la seua mencionada obra, *Educació del príncep cristià*, dos punts essencials amb gran influx no només en la formació del príncep, sinó també en el seu entorn, el dels humanistes de Carles V que, allunyats de la Cort, hi són a prop del futur rei, no amb la intenció de rebre prebendes o protecció, sinó per a influir millor sobre la resta, dels quals destacarem: per una banda, l'Humanisme evangèlic i, per l'altra, la pedagogia.

El primer està basat en un cristianisme essencial, depurat de tot element accessori, en el qual es té la figura de Crist com a arquetipus de la perfecció de l'home, alhora que es té com a imatge d'una humanitat en què tots els homes són membres d'un cos que és l'Església, el cap del qual és Crist, i té com a missatge proposar que aquest cristianisme essencial, adés esmentat, es dirigira a cristians per exhortar-los no a creure menys, sinó a creure millor, a ser conscients del que exigeix la seua fe i, en particular, a la caritat.

El segon apareix com la base de la revolució cultural –on la cultura, per a Erasme, era un mitjà d'influir i transformar les institucions que necessitaven reforma o que devien ser substituïdes– en què el missatge cristià havia de tenir una major difusió, objectiu que s'assolia, al capdavant, amb la hipòtesi que educant al cap (el príncep), s'educava tot el cos (el poble).

Així com l'ànima envigoreix el cos, del mateix mode que el cor mana la força de la seua sang a tots els membres, i a l'igual que el cap regeix tot l'organisme, el rei ha d'ésser el cim en la seua funció governant; fet que comporta, de bestreta, que, com a òrgan de l'Estat, forma part d'aquest i ha de deure's a ell. Pot exigir als seus súbdits una tributació específica, però sense oblidar que l'home només està subjecte a Déu i, en conseqüència, havia de tenir present que *non est enim potestas nisi Deo*.³³

Al monarca, a més a més, se li exigien una sèrie de qualitats naturals, entre d'altres, que *avantatge a tots els seus súbdits, així en les peces de l'ànima com en les del cos, corrent (...) les seues brillants qualitats, per tal que poguera amb elles guanyar-se l'amor del poble, que respirara autoritat la seua figura (...) mesclada amb una singular benevolència, que fóra de nobles i avantatjades formes i que estiguera disposat per a nugar els ànims de tots amb els vincles del seu mateix favor i de la seua gràcia*. En quant al seu temperament, el príncep ha d'ésser moderat, de bona gràcia i donaire, virtuós i de bones costums –del mateix mode que ha de tenir bona disposició a elles-, que tinga *prudència natural*, i, si és de bon grat, gaudir d'una llarga vida, ja que *viure molts anys i estar sempre sa és propietat més*

³² J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, "Felipe II, *Princeps Hispaniarum...*", *art. cit.*, p. 72.

³³ *Rom.*, 13:1.

*convenient al bon rei que cap altre (...), i, si no té salut per poder-ho dur, queda perduda la República.*³⁴

Així i tot, aquesta educació havia de partir d'un mestre, òbviament, un mestre que, al seu torn, havia d'adequar-se a les enriquides qualitats del deixeble. Per una banda, hi eren els institutors, una figura arrelada encara a la cultura anterior a la Contrareforma, qui intervenien en l'educació física de l'Infant, en el seu cultiu del cos amb excessiu vessament cap a l'exterior que comportava el contacte amb tots aquells oficis que prioritzaven la capacitat física o bé amb aquelles persones, majoritàriament de baix estrat i sense accés al coneixement, l'existència de les quals es basava en satisfer els desitjos dels seus amos. Per l'altra, els mestres, aquells qui vertaderament tenien reservada la instrucció, la pietat i les lletres. Els prínceps, en aquest sentit, podien tenir més d'un instructor, si així ho precisaven, que els ensenyaren les diverses facultats.³⁵

Aquesta consideració del mestre o de l'institutor, que serví de model per als posteriors tractadistes, la podem observar en els citats *Diàlegs de Vives*, quan Moròbul pregunta a Felip per Juan de Zúñiga, el seu majordom major, i per Juan Martínez Silíceo, el seu mestre de gramàtica, llatí i matemàtiques, a més del seu confessor, nomenat per a desenvolupar dita tasca per Carles V el 1535, contestant l'Infant que fou son pare qui el va convertir en súbdit d'ambdós, teoria instigada, al seu torn, pel propi Moròbul, però seguidament contradita i reflexionada per Sofòbul, el qual intenta raonar amb el jove Felip perquè s'adone que la finalitat dels seus preceptors és convertir-lo en una persona lliure i preparar-lo adequadament per al seu càrrec, perquè de no estar ben instruït, seria esclau d'allò que mitjançant l'educació evitaria, però sense ella no pas: els vicis.

Moròbul: I qui són aquests Zúñiga i Silíceo? Si de cas no són vassalls vostres sobre els qui teniu domini i no ells sobre vós?

Felip: Zúñiga és el meu institutor i Silíceo el meu mestre. No puc negar que són vassalls meus, o de mon pare, millor dit; però aquest, a qui jo obeisc, els féu els meus superiors i a mi el seu súbdit.

Moròbul: Com el vostre pare us féu esclau d'aqueixos homes?

Felip: No ho sé.

Moròbul: Oh, quina cosa tan mal feta!

Sofòbul: No està mal feta, fill meu. El vostre pare més bé els féu esclaus vostres perquè va voler que estigueren sempre al vostre costat, atenent-vos en tots els sentits i

---

³⁴ A pesar que hi ha una edició a càrrec de F. Climent Terrer, publicada per la Librería Parera a Barcelona l'any 1996, hem preferit emprar la següent: J. Huarte de San Juan, *Examen de Ingenios*, Madrid, Biblioteca de filósofos españoles, 1930, cap. 14, p. 347.

³⁵ Concepte amb el qual cabria suposar que aquesta actuació podia dur-se a terme sota la coordinació dels institutors amb els mestres per a desenvolupar tant les capacitats físiques com les intel·lectuals.

potències i, per açò, abandonant els seus negocis propis, solament miren per vós, no per a fatigar-vos com a tirans, sinó com a savis i bons, per a disposar de les vostres incultes costums a l'honor i a la virtut; no per a fer-vos esclau, sinó vertaderament lliure i príncep. I si no els obeïres, aleshores sí que serieu un esclau vil (...).

Felip: De qui seria esclau si no obeïra els meus mestres?

Sofòbul: Ho serieu, no dels homes, sinó dels vicis, que són senyors més tirànics i insofribles que l'home més pervers.³⁶

Al seu torn, podem notar aquesta primera dificultat de com el petit príncep, destinat a exercir el seu poder sobre els seus vassalls, puga sotmetre's a les ordres d'un mestre que és, en realitat, el seu súbdit. Però tenint en compte els trets propis de la infantesa i la impossibilitat que els seues progenitors s'ocuparen d'ell, havia d'ésser el preceptor qui el criaria i el dirigira, des del seu raciocini, cap allò bo i útil.

Però quin mestre seria l'adequat, tenint present que la seua tasca implicava un deute contret amb l'Estat i amb el rei? Primerament, l'aspirant a institutor havia d'ésser examinat, amb el vistiplau d'aquelles persones de la confiança del rei i amb provat saber i virtut, de forma primmirada sobre la seua saviesa, les seues virtuts i la seua mestria en la seua capacitat docent, a més d'altres aspectes significatius de la seua persona com ésser ben nascut, és a dir, noble de bressol; de bona presència; que no tinguera cap vici ni tampoc no els consentira en els seus deixebles, perquè havia de tenir en compte que succeïa en l'ofici als qui li han entregat els seus fills;³⁷ d'edat madura, que és la més apta per ensenyar i corregir; de caràcter jovial i generós, sense sobrepassar un excés de confiança amb el deixeble; d'erudició demostrable, puix havia de saber llatí, així com altres llengües entre les quals hi era el romanç, a més de dominar la gramàtica, l'eloqüència, la dialèctica, la història, els tractats de política i els principis de dret.

En definitiva, un home de saber universal que disposara de totes les disciplines que foren adequades per al petit príncep; virtuós i de bona vida i costums; que *no es satisfaga i acontente amb màximes inertes i gandules que li aparten d'allò maldestre i el convida a allò honest: (...), se li han d'inculcar (...)* i, d'una manera o altra, *traure-li-les a la memòria amb afany, o bé amb una sentència, amb un símil, amb un exemple, amb un*

³⁶ J. L. Vives, *op. cit.*, p. 39.

³⁷ Concepte desenvolupat ja per Quintilià en la seua obra *Institutio Oratoriae*, II, 2, 4-5: *Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum a quibus sibi liberi tradantur existimet*. P. Ariès, en la seua obra *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*, Madrid, Ed. Taurus, 1987, p. 10, reitera el concepte que la transmissió de valors i coneixement, i, en general, la socialització de l'infant, no estava garantida ni controlada per la seua família, ja que de seguida es separava al xiquet dels seus pares, depenent i nodrint-se el seu aprenentatge de la convivència d'aquest amb els adults.

apoteagma, o bé amb un proverbi (...) i si *certs preceptes semblen massa apres* els llevarà dita aspresa i els mitigarà *amb la dolçor i amenitat del llençuatge*,³⁸ ja que havia d'ensenyar-li a l'Infant amb reverència, afecte i afa-lac; però, sobretot, amb prou experiència, puix havia de tenir una destresa destacable i poderosa en adoctrinar a un príncep, el comportament del qual havia de conèixer de bestreta per saber com actuar correctament amb ell,³⁹ ja que, segons Quintilià, de qui els erudits de l'època es feien ressò del que ja anticipava al segle I, el mestre encarregat ja del xiquet, el primer de tot, tempteja els seus talents i la seua índole.⁴⁰

Per altra banda, el mestre, en el cas que el jove príncep mostrara una dura inclinació, havia de procurar disciplinar el príncep, perquè *l'ensenyament millora els bons i fa bons els roïns*,⁴¹ però tenint en compte que *l'educació dels prínceps no pateix desordenada la reprensió i el càstig, perquè és una mena de desacatament i no convé que, vilment, es retre a u qui ha de manar a tots*,⁴² bé perquè el futur rei reproduïra la mateixa conducta que li havia sigut transmesa durant el seu període d'aprenentatge i creixement amb el seu poble o bé perquè podia comportar que abandonaren l'estudi al veure que se'ls reprenia com si se'ls avorrira.⁴³ L'institutor, per tant, havia de tenir molt de tacte a l'hora de castigar el seu *il·lustre* alumne, ja que tant aquest com les persones de la seua qualitat sobirana, és a dir, els membres

³⁸ D. Erasme, *op. cit.*, p. 19.

³⁹ El mestre havia d'observar què deia el seu deixeble, quines coses li agradaven, quins jocs li proporcionaven entreteniment i quines passions predominaven en ell, però també havia de detectar com en el seus gestos podien traslluir-se les virtuts i els vicis del propi Infant, puix *si el xiquet és generós i altiu, serena la front i els ullets, i rialler escolta les lloances, i els retira entristint-se si li enlletgeixen d'alguna manera; si és animós, afirma el rostre, i no es contorba amb les ombres i amenaces de pors; si és liberal rebutja les juguines i les repar-teix; si és venjatiu, dura en els enutjos, i no deposa les llàgrimes sense satisfacció; si colèric, per lleugeres causes es commou, deixa caure l'entrecella; mira de reüll i alça les manetes; si benigne, amb el riure i els ulls capta les voluntats; si melancòlic, avorreix la companyia, estima la soledat, és obstinat en el plor i difícil en el riure (...); si alegre, alça les celles, i avançant els ullet, vessa per ells les llums de l'alegria, ja els retira i, tot plegades les parpelles en gracioses duplicitats, manifesta per allò mateix la festivitat de l'ànim*, com proposava D. Saavedra Fajardo en la seua obra *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas*, Madrid, 1640, Empresa I, p. 5. Hem preferit emprar l'edició original tot i que hi ha una edició a càrrec de S. López Poza, publicada per l'editorial Càtedra a Madrid l'any 1999.

⁴⁰ Com va proposar Quintilià, *op. cit.*, I, 3, 1: *Tradito sibi puero docendi peritus ingenium eius in primis naturamque perspiciet. Ingenii signum in parvis praecipuum memoria est: eius duplex virtus, facile percipere et fideliter continere. Proximum imitatio: nam id quod est docilis naturae, sic tamen ut ea quae discit effingat, non habitum forte et ingressum et si quid in peius notabile est.*

⁴¹ D. Saavedra Fajardo, *op. cit.*, Empresa II, p. 9.

⁴² *Ibidem*, Empresa II, p. 14.

⁴³ Teoria tractada de nou per Quintilià, *op. cit.*, II, 2, 7-8: *In emendando quae corrigenda erunt non acerbus minimeque conementumeliosus; nam id quidem multos a propo studendi fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint.*

de la Cort i cercle més pròxim a l'Infant, requerien un tracte noble i amb respecte, ja que no és possible ponderar amb quant gust s'imita aquell a qui s'estima,⁴⁴ és a dir, que no hi ha paraules que tinguen més pes ni ensenyament més eficaç que les d'aquells mestres que són i es fan d'apreciar.

A més de totes aquestes mencionades qualitats, el preceptor havia d'ésser un bon vigilant, havia de cuidar de qui eren els companys de joc del príncep, no permetent que es relacionara amb qualsevol, si més no amb infants d'indole noble, ja que partia de la concepció elitista d'animadversió cap al possible contagi que poguera provenir del poble ignorant i viciós, ni deixant mai l'atenció d'aquest a mans de desconeguts que pogueren corrompre'l. Encara que Erasme no partia de la mateixa concepció classista, sinó que argumentava amb quina companyonia havia de romandre un Infant durant el seu aprenentatge segons els valors i les virtuts que aquesta tinguera, és a dir, que no devia ésser *mesclat amb qualsevol company de joc, sinó amb infants d'indole bona i modesta, educats i instruits en el decor i l'honestedat*,⁴⁵ és a dir, no pas amb aquells que, allunyats de qualsevol norma, no li proporcionaren una bona actitud al fingir i mentir *per agradar-li al príncep*.⁴⁶ També, per als tractadistes, la Cort constituïa el medi social on el príncep vivia i era educat i, per tant, l'entorn socialitzador més important i que, d'una manera més directa, podia influir en la seua formació.⁴⁷

A la fi, el preceptor havia de convertir-se en el model de l'Infant,⁴⁸ un home perfecte, noble, d'exquisida presència i maduresa, i amb una sèrie de coneixements que el diferenciaren de la resta, proporcionant una nova educació, en contraposició al model anterior del príncep guerrer format en valors castrenses, basada en les premisses del Renaixement en què s'exigeix una fidelitat a la doctrina, un camí de perfecció, de vida ordenada, la moderació i el desenvolupament de les virtuts, ja que la *finalitat de l'home* ha de ser *actuar segons el millor*,⁴⁹ i l'exercici d'una ascési de l'ànima amb l'objectiu fonamental que el futur rei pugua accedir al tron i governar amb la

⁴⁴ *Ibidem*, II, 2, 8: *Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen uiua illa, ut dicitur, uox alit plenius, praesupcipueque praeceptoris quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et uerentur.*

⁴⁵ D. Erasme, *op. cit.*, p. 16.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 86.

⁴⁷ J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, *El aprendizaje cortesano de Felipe II*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 1999, p. 24.

⁴⁸ Generar un model a imitar, en aquest cas, per part del preceptor, constitueix un dels mecanismes fonamentals de tot aprenentatge, ja que tot individu aprèn de la resta mitjançant l'observació, imitant-los o identificant-se amb ells. Els tractadistes consideraven que una de les principals coses que l'educació d'un xiquet exigia era seguir exemples per a imitar-los, ja foren les dites o fets de personatges de l'Antiguitat o dels avantpassats del seu llinatge. J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, "El príncipe Juan de Trastámara...", *art. cit.*, p. 878.

⁴⁹ E. A. de Nebrija, *La educación de los hijos*, estudi, edició, traducció i notes per León Esteban i Laureano Robles, València, Universitat de València, 1981, p. 83.

força de la raó. Una feina digna de lloança, ja que, segons Erasme, cap altra persona era *més digna d'aquesta honor que aquell que va prestar servei lleial i valent en instruir el príncep amb rectitud*, amb l'única i principal recompensa per al preceptor no *d'esperar un emolument privat, sinó el servei a la pàtria*⁵⁰ atorgant-li un bon monarca just i format.

Tot partint de la concepció de centralització monàrquica com unitat de direcció que manté el Pare Mariana en la seua mencionada obra, *Del Rey y de la Institución Real*,⁵¹ tot afirmant que *és (...) preferible la monarquia a la resta de formes de govern, per ser més conforme a les lleis de la natura, en la qual (...) dirigeix una sola abella els treballs de totes*, el príncep havia de tenir present que per a convertir-se en un bon governant havia de rebre una correcta instrucció per tal que poguera adquirir el domini de diverses facultats, tenint present quina seria la seua comesa quan regnara, ja que *assaia l'àguila el seu generós pollet, perquè siga el rei de les aus, als purs raigs del sol*, per la qual cosa ha de *criar-se un príncep sempre al lluïment, als brillants raigs de la virtut i de l'honor*.⁵²

Aquesta instrucció havia de començar des de ben menut, pràcticament des que naix,⁵³ compartint els tres primers anys d'existència amb l'institutor o la dida⁵⁴ i el mestre, per tal que aprenguera a llegir, entre altres tipus de coneixements. Tot el contrari del que opinava González de Salcedo, qui exposava que la criança i l'educació de l'Infant havia d'ésser entre els 7 i els 14 anys, o Huarte de San Juan,⁵⁵ qui, pel contrari, considerava que al

⁵⁰ D. Erasme, *op. cit.*, p. 14.

⁵¹ Llibre I, p. 469.

⁵² B. Gracián, *El héroe*, Luis Esteso (ed.), Madrid, Ed. América, 1918, p. 71. En la nova edició d'aquesta obra que publicà la Institución Fernando el Católico a Saragossa l'any 2001, A. Egido s'encarregà de realitzar un estudi preliminar.

⁵³ Encara que Nebrija, *op. cit.*, pp. 117-119, remetent als clàssics, opina que *Aristòtil pensa que als infants se'ls deu deixar tranquils en el primer septenni i deuen dedicar-se dos septennis a la instrucció de las disciplines (...), el mateix pensa Hesíode i Eratóstenes (...), en aqueixa edat l'enteniment no està capacitat per a aprendre les disciplines i el cos no pot suportar el treball*.

⁵⁴ A pesar que per a D. Erasme, *op. cit.*, p. 86, s'havia de procurar que les dides es comportaren com a *persones absolutament immunes al morbo de l'adulació o afectades per ell el menys possible*, ja que aquestes solen estar inclinades, segons el seu parer, a *aquest mal*. Proposa, a la fi, que tot aquest tipus de gent siga apartada *del futur príncep, ja que la seua pròpia natura és afí a dos mals grandíssims, és a dir, la niciesia i l'adulació*. La mateixa opinió desenvolupa A. Ortiz, *Diálogo sobre la educación del Príncipe Don Juan, hijo de los Reyes Católicos*, Giovanni Maria Bertini (trad.), Madrid, Ed. José Porrúa Turanzas, 1983, p. 96, en boca del Cardenal Mendoza assegurant que és precís tenir cura i raó de les dides del príncep Joan, ja que són amb qui es conformen els seus primers passos cap al coneixement, escollint-ne aquelles sàvies i castes en les seues costums i en les seues paraules. J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, *El aprendizaje...*, *op. cit.*, pp. 39-41, explica en el seu estudi que en les famílies benestants, on els fills eren una font de riquesa, prestigi i poder, la preocupació per escollir una dida adequada s'incrementava d'acord amb la posició de la família.

⁵⁵ J. Huarte de San Juan, *op. cit.*, cap. 14, p. 347.

príncep no li féu natura per a estudiar llatí, dialèctica, filosofia, medicina, teologia ni lleis, perquè, en el cas que totes aquestes ciències les poguera fàcilment aprendre, tanmateix cap d'elles òmpliga tota la seua capacitat i que, per tant, únicament és ofici d'aquest regir i governar.

Indubtablement, tots els tractadistes esmentats coincidien que la instrucció de la pietat i la virtut havia de començar des del naixement, mentre que l'aprenentatge de les lletres havia d'iniciar-se uns anys després. Siga com fóra, era necessari i important la cura, la criaça i l'educació de l'Infant en cap altre moment més idoni (...) que quan ell encara no sap que és príncep,⁵⁶ perquè és l'etapa més propícia per poder formar-lo i ésser corregit. En quant al seu aprenentatge, els seus hàbits, els seus coneixements i les seues destreses poden concretar-se en tres grans dimensions: el govern de l'ànima, el cultiu de l'enginy i la destresa del cos.⁵⁷

En primer lloc, l'Infant, per convertir-se en un perfecte príncep catòlic, ha d'aprendre l'amor i el temor a Déu, seguit de la virtut de la religió, i a situar-se al costat de l'Església, ajudar-la i protegir-la, no pas col·locant-se per damunt d'ella. A més, se l'ha d'instruir en els misteris de la fe catòlica, en la doctrina de l'Església, els seus manaments i sagraments, fent-li observar allò contraproductiu del fet de creure en altres pràctiques fetilleres, màgiques i esotèriques, però també ha de convertir-se en un bon cristià aprenent-se les oracions, essent devot de diversos patrons de la seua nació, així com en l'Àngel de la Guarda; també ha d'aprendre a oir missa i a comprendre i practicar les cerimònies litúrgiques, així com sentir aversió cap a tota malaptesa,⁵⁸ puix no consideraven cap altra obra que apropar més a Déu que mostrar-se el príncep favorable per al seu poble.⁵⁹ Certament, les jerarquies foren instituïdes per Déu, i en nom de la seua fe, en aquest context, es van justificar conquestes i vessaments de sang, perquè, a banda d'estimar Déu, la religió catòlica, l'Església i els seus progenitors, el príncep havia d'estimar la seua pàtria i així recordar que és educat per a ella.⁶⁰

En segon lloc, el cultiu de l'enginy, basat, primerament, en el coneixement de llengües com l'italià, l'alemany, però també el grec i inclús l'àrab, pocs limitaven el seu coneixement al llatí i el romanç de la seua regió, que era allò comú i propi, perquè l'ésser poliglota li facilitava llegir llibres de gran erudició necessaris per al posterior bon govern dels seus territoris, però també poder tractar directament amb els ambaixadors i representants d'altres nacions. Tampoc tindria la necessitat que li llegiren les cartes i ex-

⁵⁶ D. Erasme, *op. cit.*, p. 14.

⁵⁷ Ja que, segons Nebrija, *op. cit.*, p. 89, els de major enginy manaran sobre aquells robusts que solament es preocupen del cos.

⁵⁸ D. Erasme, *op. cit.*, p. 30.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 31.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 15.

pedients que havien de passar per les seues mans, del mateix mode que es faria servir de la seua autosuficiència per enviar missatges sense necessitat d'intermediaris perillosos.

En aquest sentit, el príncep havia de començar aquest aprenentatge entre els 5 i els 7 anys, tot iniciant-se en l'estudi de la gramàtica, les sentències, les faules morals o la poesia, entre d'altres, però també havia d'aprendre una sèrie de facultats relacionades amb la correcta manipulació del llenguatge, de la lògica, que li proporcionaria la capacitat per fer un discurs legítim de qualsevol índole, i de la dialèctica, que li permetria argumentar i discutir en consonància amb la seua dignitat,⁶¹ ja que aquesta és *una força increïble per atraure els ànims dels súbdits i dur on vulga la voluntat del poble*,⁶² testimoniada no solament pels autors clàssics com Titus Livi, Ciceró, Plutarc o Plini, sinó també pels reis d'Espanya des de Carles V a Felip IV.⁶³

Durant la seua instrucció, els mestres havien d'emprar paraules modestes, honestes, vertaderes i nobles, per tal que l'Infant parlara un llenguatge senzill, però, al seu torn, elegant, i mitjançant tot tipus de jocs per estimular-lo i fer-li amè el procés educatiu. El progrés en el coneixement de diverses llengües havia d'ésser reforçat, convenientment, tant pel professor com per altres companys d'estudis amb qui practicar la lectura⁶⁴ i la conversa, però, també, amb l'objectiu que en ell es despertara l'emulació i intente, a la fi, avantatjar-los.

Tanmateix, les normes per les quals s'havien de guiar tant el preceptor com el príncep durant aquest procés, com ens ha transmés Francesc de Monzón en la seua –adés citada– obra,⁶⁵ estipulaven que el mestre des de

⁶¹ En el cas de la formació de Felip II, per exemple, cal destacar dos períodes: del 1528 al 1534, és a dir, des del primer any de vida fins als 7, un període en què se li va inculcar un model pedagògic per a la seua futura educació i que va desembocar en les diverses teories dels tractadistes, però també en l'elecció de Silíceo com al seu mestre; i del 1534 al 1545, és a dir, des dels 7 anys fins als 18, en què es va desenvolupar la seua instrucció intel·lectual a través de l'alfabetització, l'aritmètica, la catequització, la gramàtica llatina, les arts i diferents disciplines (filosofia, història, poesia, etc.). J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, *Felipe II. La educación de un "felicísimo príncipe" (1527-1545)*, Madrid, Ed. Polifemo, CSIC, 2013, p. 21.

⁶² J. S. J. Mariana, *op. cit.*, llibre II, p. 511.

⁶³ Com assegura G. Fernández de Otero, *op. cit.*, f. 21r i ss. En el cas concret de Felip II, sabem que l'any 1533 se li nomena cavaller, el 1534 se li atorga un mestre, el 1535 un aig i se li crea Casa pròpia mesos més tard. A partir d'aquest moment i fins el 1539 en què ja no és un alumne perquè entra en el món dels "adults", desenvolupa una fase intensa d'aprenentatge de les formes de la vida cortesana. J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, *El aprendizaje... op. cit.*, p. 33.

⁶⁴ L'afició per la lectura no era sinó el reflex d'un sentir col·lectiu en les elits culturals espanyoles iniciat a començaments del segle XVI, d'acord amb l'expansió de l'Humanisme i de la impremta, i potenciat pel regnat de Carles V i les relacions amb la resta d'Europa que aquest comportà. En el cas de Felip II, fou Honorat Juan, el seu mestre, deixeble de Vives, qui, junt amb Joan Cristòfol Calvete de Estrella, més va influir en l'amor del monarca pel llibre. J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, "La biblioteca de Honorato Juan (1507-1566), maestro de príncipes y obispo de Osma", *Pliegos de bibliofilia*, 9 (2000), pp. 3-7.

⁶⁵ Vegeu nota 15. Cap. LIV, f. 65r-v.

ben menut havia d'instruir-lo en sentències d'autors greus i dites gracioses per lliçó i per conversació, per tal que no aprenguera gràcies obscenes i impròpies, i havia de tenir present la qualitat de la seua persona i de la persona o persones amb qui parla, a més de tenir en compte el moment oportú. A més a més, havia de narrar els contes i donaires amb especial precaució tant amb el riure com amb la gestualitat dels membres corporals per tal de no donar una imatge de falta d'autoritat, tot advertint el seu deixeble al llegir certs contes, com, per exemple, el de Faetont perquè *aquesta és la imatge del príncep que, precipitat per la calor de l'edat, però no ajudat per cap saviesa, prengué les regnes del carro del sol, per a la seua pròpia perdició, ocasionant l'incendi de tot el món*⁶⁶ o el del Ciclop a qui Ulisses va ferir l'ull perquè *té molta semblança a Polifem, el príncep que té molt de poder, però li manca saviesa*.⁶⁷ Tampoc no havia de dir res que no fóra honest ni res que fóra un perjudici de l'honra o honestedat d'alguna dona, ni havia d'enfellenir-se ni enutjar-se en cap situació, per molt atrevida que fóra. I, no menys important, havia de tenir cura a l'hora de traduir al llegir obres en altres llengües per tal que, en la seua traducció, no es perdera el sentit ni la gràcia.

Així mateix, el príncep no havia de conèixer només la gramàtica, la retòrica i la dialèctica,⁶⁸ també era necessari que aprenguera altres ciències, perquè, per natura, mana qui té més intel·ligència.⁶⁹ Llavors, l'Infant havia de familiaritzar-se amb la filosofia natural i moral per saber mesurar amb la raó els seus actes, també amb la història i els tractats, ja que la història és la mestra de la vertadera política, i, per últim, amb la jurisprudència per tal de saber governar tant en la guerra com en la pau. A més a més, havia d'entendre l'aritmètica i la geometria, amb la finalitat que poguera comprendre les

⁶⁶ D. Erasme, *op. cit.*, p. 22.

⁶⁷ *Idem*.

⁶⁸ Per a tota la seua formació, hauran de servir-li al príncep de lectura i consulta solament aquells autors que tinguen un estil elegant unit a la didàctica moral, en conseqüència, la lectura dels llibres de cavalleria i semblants eren considerades poc profitoses per a l'enginy i educació moral. En la biblioteca de Felip II, per exemple, es poden trobar exemplars de Diego López de Zúñiga, Francisco de Castilla, o Gonzalo Fernández de Oviedo, entre d'altres, fet que deixa entreveure la incidència del model historicista imperant de l'època que té per finalitat exaltar la unitat del Regne, no així com en la de son pare, Carles V, en què, a conseqüència de la seua escassa formació en lletres, i encara que també reunia una selecció prou representativa de la historiografia castellana amb exemplars de Sícil o el mateix Fernández de Oviedo, mancava d'autors grecs i llatins, així com d'humanistes renaixentistes —exceptuant una obra d'Erasme, de qui sentia admiració—, no, en canvi, d'obres religioses i polítiques, més del seu gust i, evidentment, més contemporànies que les clàssiques. P. S. Allen i H. M. Allen, *Opvs Epistolarvm Des. Erasmi Roterodami denovo recognitvm et acrvm per P. S. Allen, M. A. D. Litt. Collegi Corporis Christi olim scholarem, nunc praesidem. Hon. causa coll. mertorensis socivm necnon in vniuers. Leidensi lit. et phil. doctorem Academiae Britannicae socivm et H. M. Allen*, Oxford, University Press, Clarendon Press, 1906-1958, t. VI, p. 438, ep. 1768.

⁶⁹ D. Saavedra Fajardo, *op. cit.*, Empresa IV, pp. 24 i ss.

lleis d'edificació i de fortificació, però també la geografia i la cosmogonia, perquè coneguera la posició tant dels seus regnes com els d'altres reis, com la seua orografia. Inclús la música, però a partir de les veus i les cordes, no de la flauta o altres instruments de vent, o la poesia, sense que el seu gust per aquesta el fera distraure's dels seus afers.

I, encara que el cultiu de l'ànima i l'enginy era força important en l'educació del príncep, havia d'exercitar i instruir també el seu cos, en base a unes normes d'acord amb la seua dignitat reial, com: aprendre a menjar i beure amb elegància i modèstia, havent-se rentat les mans abans, durant i després de menjar; aprendre a executar totes les accions naturals amb perfecció, en concret els seus moviments i el seu caminar; tindre cura dels adorns en les seues vestimentes i de la seua neteja; realitzar exercicis amb freqüència per fer-se valeros i fort –incloent-hi el cavalcar, per ser un bon genet; o jugar amb les armes, per saber atacar i defensar's. També caçar o jugar als escacs, entre d'altres, per obtenir destresa i perquè *també jugant poden inclús aprendre lletres*,⁷⁰ a més d'entretenir-se–, però mai no lluitar cos a cos amb els seus rivals, ni ésser tocat ni enderrocat.

Com s'ha pogut tractar adés, la conformitat del príncep respecte a la seua religió i respecte a Déu,⁷¹ ja que quan el príncep és diligent en el govern i cimenta la seua vida en una sòlida virtut, Déu li haurà de concedir un feliç i gloriós èxit en tot allò que emprenga i, en conseqüència, tant la seua felicitat com la del seu poble, perquè, segons Sant Tomàs, basant-se en Sant Agustí:

(...) no anomenen “feliços” els reis cristians perquè hagen durat molts anys del seu regnat, ni perquè al morir plàcidament deixaren la corona imperial per als seus fills, ni perquè subjugaren els enemics de la República o assoliren evitar les conjuracions dels ciutadans o reprimir-los, sinó que els anomenem “feliços” si governen amb justícia, si prefereixen l'imperi sobre les passions, a l'imperi sobre qualsevol gent, si fan totes les coses, no per ardor de la vanagloria, sinó per l'amor de la felicitat eterna.⁷²

Tot el contrari al que seria considerat un tirà, el pol oposat al bon príncep, qui es defineix per fer *consistir el seu major poder en poder entregar-se desenfrenadament a les seues passions*⁷³ (...), *i arriba a la fi de la seua vida sense que hi haja una sola acció vil a què no s'haja entregat*.⁷⁴

⁷⁰ E. A. de Nebrija, *op. cit.*, p. 121.

⁷¹ Ha d'inculcar-se en l'ànim del príncep que tinga la millor opinió de Crist, ja que allò que Aquell ensenya, a ningú més excepte al príncep concerneix. D. Erasme, *op. cit.*, p. 23.

⁷² Sant Tomàs, *De regimine Principum*, I, 8.

⁷³ En l'obra d'A. Ortiz, *op. cit.*, p. 44, el Cardenal Mendoza li comenta a la Reina Isabel sobre com corregir una mala actitud del jove, referint-se a l'Infant Joan, que allò que rebutja la irracional vehemència de les passions és la virtut i la veritat, ja que són els únics trets amb què s'aconsegueix la nostra semblança amb Déu, ja que fan visible novament l'essència divina que ens és connatural. M. P. Rábade Obradó, “La educació del príncep en el segle XV: Del Vergel

El príncep, sobretot, ha de donar exemple,⁷⁵ ha de mostrar la seua virtut al poble,⁷⁶ perquè el príncep és una llei viva, no solament perquè té potestat per fer la llei, interpretar-la i dispensar-la, sinó també perquè *la llei per si és morta, si ell, com a ànima de la llei, amb el seu exemple, no li dona vida*;⁷⁷ alhora que havia de tenir una recta consciència per dominar tots els ressorts del comandament que li havia deixat el poder màxim sota el seu càrrec, sense cap mena de control ni sanció de les decisions que poguera prendre al respecte per part de qualsevol altre organisme, perquè la funció social del futur rei, com a un individu més de la societat, està condicionada per les seues determinants personals, actitudinals, religioses i culturals i, a la fi, *pel fet d'ésser rei, hom no deixa d'ésser home; abans està obligat a avantatjar-se en allò que és propi de l'home*.⁷⁸

CONCLUSIONS

Erasmus, amb la seua obra sobre l'educació del príncep cristià dedicada a un jove Carles V per tal d'aconsellar-li en allò que devia subjectar-se al bon príncep cristià⁷⁹ –en contraposició a l'ideal de monarca guerrer i protector de la pàtria de Maquiavel–, serví de preludi de les teories dels pensadors que pretenien modelar els prínceps hispans –sobretot a partir de Felip II i de la instrucció modèlica plantejada per Vives que aquest havia de

---

de los príncipes al Diálogo sobre la educación del príncipe Don Juan”, *Res Publica*, 18 (2007), pp. 163-178, realitza una anàlisi de l'educació de l'Infant Joan comparant la citada obra d'A. Ortiz amb la de R. Sánchez de Arévalo, *Vergel de los príncipes*, per veure com havien anat canviant les premisses sobre les quals es duia a terme la instrucció del príncep, com s'estava imposant un nou model educatiu que incorporava tendències i corrents que provenien del món italià i que estaven arrelant-se en tot l'occident europeu a la fi del segle xv.

⁷⁴ J. S. J. Mariana, *op. cit.*, llibre V, p. 477.

⁷⁵ Si vol mostrar-se com un príncep distingit, ha d'intentar que ningú el supere en les seues pròpies qualitats, en saviesa, en grandesa d'ànim, en moderació, en integritat. I, en cas que el príncep decideix lluitar amb altres prínceps, mai no s'havia de considerar superior, sinó que havia de considerar-se a ell mateix com més íntegre, menys avar, menys arrogant, menys iracund, menys precipitat del que ho són ells. D. Erasme, *op. cit.*, p. 27.

⁷⁶ També servir d'exemple per als següents prínceps i reis. El passat era un espill en què es buscava la tradició i es fundava la permanència d'uns valors que no podien ésser aliens al nou príncep. És, per tant, comprensible, que del mateix mode que el Reis Catòlics, en general, i Ferran d'Aragó, en particular, foren erigits com el model a seguir per al cronistes del moment de cara a les següents successions en impartir justícia, no abandonar el regne i concedir mercès, Joan, fill d'aquests, es convertí en el model que cronistes i tractadistes humanistes esperaven que Felip II seguira, en contraposició a son pare. J. L. Gonzalo Sánchez-Molero, “Felipe II, *Princeps Hispaniarum...*”, *art. cit.*, p. 78.

⁷⁷ P. de Rivadeneyra, *op. cit.*, llibre II, cap. XXXII, p. 449.

⁷⁸ *Idem*.

⁷⁹ M. Fernández Álvarez, *Carlos V, el César y el Hombre*, Madrid, Ed. Espasa, 1999, p. 374.

rebre, en comparació al tirà, però, també, en comparació amb els seus antecessors—, com els perfectes hereus al tron que seguiren els principis cristians, encarnant, a més, la pau i la justícia, dues de les qualitats que atribuïen a un bon governant amb respecte el seu poble.

Cal destacar que l'existència i la legitimitat del poder reial en gran part d'aquestes obres solen presentar al monarca com a principal personatge del regne en virtut de la seua alta moralitat i virtuositat, i la seua condició de senyor natural i representant de Déu en la Terra, al mateix temps que se li exigeix que siga model moral per als seus súbdits i duga a terme el compliment d'una sèrie de deures adscrits al seu càrrec com a cap de l'Estat. Indirectament, també tendeixen a l'enfortiment de la Monarquia sobre la base d'origen diví del poder, si es parteix de la hipòtesi del rei com a vicari de Déu. Un rei que, a més a més, evolucionarà d'un monarca guerrer, on la seua instrucció es fonamentava essencialment en la seua habilitat amb les armes, a un rei instruït en allò religiós (cosa que comporta una moral) sobre una formació cultural (complementària dels principis religiosos) a més de cavalleresca (la qual suposava unes arts marcial i cortesan, però també un codi determinat de conducta).⁸⁰ I, encara que tots aquests preceptes estigueren relacionats, la formació religiosa tenia la primacia, sobretot, durant la primera etapa de la formació del príncep en què participaven d'aquesta les dides, els aigs i, posteriorment, els mestres, tots ells d'inqüestionables trets i capacitats i impecables conductes, doncs tenien en les seues mans la tasca de guiar en el camí de l'aprenentatge al futur rei servint-lo d'exemple.

El príncep perfecte, per tant, inclou però sobrepassa el concepte d'home virtuós; segons l'exposició de cada tractadista en les seues obres (Saavedra Fajardo, Rivadeneyra, el Pare Mariana o Gil de Roma, entre d'altres), el futur monarca hauria de representar diferents virtuts (la religió, la justícia i la liberalitat; la religió i la justícia; la religió, la temperança, com a base de la prudència, i la liberalitat; i la prudència, dintre de la qual estarien inclosos la memòria, l'enteniment, la raó, la providència, l'agudesia, la doctrina, la circumspecció i l'audàcia; respectivament), però la teoria que més s'aproximaria a l'opinió comuna és aquella que proposa que *en el príncep són convenients aquelles virtuts heroiques*,⁸¹ *pròpies de l'imperi, no aquelles monàstiques i encongides que el fan tímida (...), retirat del tracte humà i més atent a certes perfeccions pròpies que al govern universal*,⁸² perquè la major perfecció de la seua virtut consisteix en *satisfer les obligacions de príncep que li va imposar Déu*.⁸³ A la fi, el príncep deu de vetllar

⁸⁰ M. Fernández Álvarez, *Felipe II y su tiempo*, Madrid, Ed. Espasa, 1998, p. 645.

⁸¹ En opinió de G. de Roma, *De regimine principum*, Charles F. Briggs (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, part II, llibre I, cap. IV, al príncep *li convenen les virtuts heroiques perquè és mig Déu*.

⁸² D. Saavedra Fajardo, *op. cit.*, Empresa XVIII, p. 110.

⁸³ *Idem*.

pels interessos aliens, mentre que els seus propis han de passar a un segon plànol; deu, per tant, de *pensar (...) en el bé públic*, inclús deu de *fer el bé (...) als desagraïts, als qui no entenen i també als qui obren de mala gana*.⁸⁴

Evidentment, la posada en pràctica de les teories dels tractats emprats en aquest estudi per a procedir a l'educació dels prínceps a què estaven destinades és difícil de concretar, sobretot, perquè aquests tractats estaven consagrats a l'exposició d'un cert discurs polític-moral –ja que eren també el vehicle de transmissió de la nova imatge monàrquica que podia aportar, sobretot, Felip II, com hem pogut comprovar–, amb la finalitat de servir de guia d'orientació per a una adequada instrucció d'aquells que estaven destinats a ocupar el tron i ho feren en les millors condicions possibles.

---

⁸⁴ D. Erasme, *op. cit.*, p. 70.